

روزنامه علمی

دانشگاه یزد

دانشکده علوم انسانی

گروه فقه و حقوق اسلامی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

الهیات و معارف اسلامی - فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی تطبیقی احکام معادن در فقه امامیه و شافعیّه

استاد راهنما

دکتر حسین ابوئی مهریزی

استاد مشاور

دکتر محمود حائری

پژوهش و نگارش

ابوالفضل کرمی

مهرماه ۱۳۹۱

تقدیم به...

ماور عزیز که وجودش بهانه هستی است.

و تقدیم به

همسر نازنین که آرزوهای را معنای بخشد.

تقدیر و تشکر..

از کلیه اساتید خودم که در طول تحصیل از محضر پر برکتشان به قدر استعداد نه به اندازه فضل آن بزرگواران بهره مند شدم و توشه ها اندوختم صادقانه تشکر و قدردانی می کنم.

لازم می دانم از رهنمودهای ارزشمند جناب آقای دکتر حسین ابوئی که از انتخاب عنوان این تحقیق تا به اتمام رساندن آن، اینجانب را در پیشبرد مطالب یاری رسانده اند تقدیر و سپاس گذاری نمایم.

همچنین از ارشادات جناب آقای دکتر محمود حائری در نوشتن این پروژه تشکر می کنم.

چکیده

یکی از مسائل مهم فقهی، احکام معادن و بخصوص احکام مالکیت آن است. در فقه اسلامی هر زمین و سرزمینی از حیث ملکیت، یا ملک شخصی یا در مالکیت عموم مسلمانان است و یا ملک امام(دولت اسلامی) است. زیرا آن زمین یا ملک شخص خاص است و فقط او می تواند از آن بهره برداری کند؛ یا ملک عموم مسلمانان است، مانند زمین هایی که با جهاد اسلامی و قهر و غلبه به دست آمده است؛ این گونه زمین ها که با عنوان «اراضی مفتوح العنوه» از آن یاد می شود، از آن مردم یک عصر نیست؛ و یا ملک امام(دولت اسلامی) است مانند انفال که تا روز قیامت در مالکیت حکومت اسلامی است. در هر یک از این زمین ها گاهی معادنی پدید می آید. آن معدن اگرچه ناگزیر در یکی از اقسام سه گانه مزبور ظهور کرده، لیکن برابر اختلاف مبانی در تبعیت یا استقلال معدن از زمین، درباره مالکیت آن اختلاف نظر است. حاصل این که، آن جا که معدن در زمین انفالی است، هم زمین و هم معدن هر دو در شمار انفال است و آن جا که معدن در زمین شخصی یا زمین متعلق به عموم مسلمانان است اگرچه زمین، شخصی یا از آن عموم مسلمانان است لیکن معدن، مستقل و با توجه به نوعش به ملکیت شخصی یا عمومی در می آید. معادن سرمایه دولت اسلامی و مسلمانان است و سرپرست این سرمایه در عصر غیبت کبری ولی فقیه است. در این رساله ضمن تحلیل مطالب فوق به تعریف انفال و معادن اشاره می کنیم و مبانی تفسیری، روائی و فتوائی کیفیت بهره برداری از آنها را بررسی کرده و احکام آنها را در فقه امامیه و شافعیه تطبیق می دهیم.

کلیدواژه ها: انفال، معدن ظاهری و باطنی، شافعیه، مالکیت، مفتوح العنوه، طسق، خمس معدن

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
طرح تحقیق.....	۳
۱- تعریف موضوع.....	۴
۲- سابقه تحقیق.....	۴
۳- سوالات پژوهشی.....	۵
۴- روش تحقیق.....	۶
فصل اول: کلیات	
۱-۱- بخش اول: آشنائی با انفال.....	۸
۱-۱-۱- مفهوم لغوی انفال.....	۸
۲-۱-۱- انفال در اصطلاح فقهای امامیه.....	۱۱
۳-۱-۱- مصادیق انفال در فقه امامیه.....	۱۱
۴-۱-۱- انفال و مصادیق انفال در اصطلاح فقهای شافعیه.....	۱۳
۵-۱-۱- انفال و مباحات در قانون اساسی جمهوری اسلامی.....	۱۹
۲-۱- بخش دوم: معدن در لسان فقه و قانون.....	۲۱
۱-۲-۱- آشنائی با واژه معدن در لغت.....	۲۱
- نقش لغت در فهم نص.....	۲۴
۲-۲-۱- مصادیق معدن در اصطلاح فقها.....	۲۴
۳-۲-۱- مصادیق معدن در عرف عام.....	۲۶
۴-۲-۱- تعریف معدن در قوانین موضوعه کشور.....	۲۷
۱-۴-۲-۱- تعریف واژه ها.....	۲۷
۲-۴-۲-۱- طبقه بندی مواد معدنی در قانون.....	۲۸

۳-۱- تقسیم بندی معادن به ظاهری و باطنی..... ۳۱

۱-۳-۱- معادن ظاهری..... ۳۱

۲-۳-۱- معادن باطنی..... ۳۲

فصل دوم: مالکیت در اسلام

۱-۲- بخش اول: مبانی نظری مالکیت در اسلام..... ۳۴

۱-۱-۲- درآمدی بر مفهوم مالکیت در فرهنگ ملل..... ۳۴

تعریف و فلسفه مالکیت حقیقی..... ۳۴

۲-۱-۲- مالکیت پیامبران و ائمه..... ۳۶

۳-۱-۲- مالکیت اعتباری..... ۳۷

۴-۱-۲- ابعاد اخلاقی مالکیت اعتباری..... ۳۸

۲-۲- بخش دوم: مالکیت معدن به تبع مالکیت زمین آن..... ۴۲

۱-۲-۲- ارزیابی تفصیلی و تفکیک انواع مالکیت بر زمین و اجزای تبعی آن..... ۴۲

۱-۱-۲-۲- زمینهایی که دارای مالکیت خصوصی هستند..... ۴۲

الف) موات آباد شده توسط اشخاص..... ۴۲

ب) زمینهای میراثی آباد شده توسط نسلهای گذشته..... ۴۴

ج) زمینهای آباد خریداری شده یا انتقال یافته به دیگران بر اساس عقود شرعی..... ۴۴

د) زمینهایی که اهل آن به رغبت مسلمان شده اند..... ۴۵

۲-۱-۲-۲- زمینهایی که دارای مالکیت دولتی هستند..... ۴۷

الف) اراضی آباد طبیعی (عامر بالاصاله)..... ۴۷

ب) اراضی ساحلی (زمین سیف)..... ۴۸

ج) اراضی آباد بلاصاحب..... ۴۸

د) قطایع ملوک..... ۴۸

- فلسفه مالکیت خزانه مسلمین بر اموال سلاطین شکست خورده..... ۴۹

- ه) اراضی نوظهور (جزایر و ساحلها)..... ۵۰
- و) اراضی موات (متروک و آباد نشده)..... ۵۰
- مصادیق موات..... ۵۰
- ز) اراضی صلح یا فیء یا آنچه بدون جنگ بدست آمده..... ۵۱
- فتاوی فقهای امامیه بر تابعیت معادن و اراضی انفال از حکم شرعی زمین آنها ۵۴
- ۲-۲-۱-۳- زمین هائی که دارای مالکیت عمومی هستند..... ۵۴
- حکم خاص اراضی عمومی و معادن آن ۵۴
- . تفاوت حقوقی بین اراضی فتح شده با حضور زمان معصوم و اراضی فتح شده با حضور حکام مسلمین..... ۵۴
- نحوه مدیریت بهره برداری از اراضی عنوه ۵۵
- ۲-۲-۱-۴- اراضی عهد..... ۵۶
- حکم خاص اراضی عهد ۵۶
- ۲-۲-۲- تابعیت مالکیت معدن از مالکیت زمین حامل آن و فتاوی مخالف..... ۵۹
- ۲-۲-۱-۲- نظریه فقها مبنی بر تابعیت معدن از حکم زمین..... ۶۰
- ۲-۲-۲-۲- نظریه فقها مبنی بر تابعیت معدن از حکم زمین؛ حاکم بودن سایر ادله بر قاعده تبعیت..... ۶۵
- ۲-۲-۳-۲- تابعیت مالکیت معدن از زمین در قوانین جاری کشور ۶۷
- ۲-۲-۳- احکام فقهی مالکیت معادن ظاهری و باطنی..... ۶۸
- ۲-۲-۴- احکام فقهی مالکیت معادن ظاهری و باطنی در مذهب شافعی..... ۷۲

فصل سوم: کیفیت بهره برداری از معادن

- ۳-۱- بخش اول: مبانی فقهی مالکیت خصوصی معادن ۷۸
- ۳-۱-۱- معنا و محدوده مالکیت خصوصی ۷۸
- ۳-۱-۱-۱- عوامل پیدایش مالکیت خصوصی ۷۸
- ۳-۱-۱-۲- جایگاه معدن در تولید ثروت خصوصی ۷۹
- ۳-۱-۲- ابعاد مالکیت خصوصی معادن ۸۰

- ۳-۱-۲-۱- نظریه کار و تاثیرات آن بر مالکیت خصوصی معادن ۸۱
- ۳-۱-۲-۲- تفاوت آزادی مالکیت خصوصی اسلامی با نظام سرمایه داری ۸۳
- ۳-۱-۲-۳- مالکیت در بینش اسلامی آزادی انتفاع است ۸۳
- ۳-۱-۲-۴- اصالت کار و فرع بودن ابزار و سرمایه در اسلام ۸۳
- ۳-۱-۳- نظریه فقها در بطلان وکالت و اجاره در استخراج معادن ۸۴
- ۳-۱-۴- رابطه مالکیت خصوصی و مالیات ۸۷
- ۳-۱-۵- حیازت معادن عدم منشاء حقوق خصوصی ۸۸
- شروط حیازت انتفاعی مشروع ۸۹
- ۳-۱-۶- مالکیت خصوصی معادن از نظر قوانین موضوع کشور و فقه حکومتی ۹۰
- ۳-۲- بخش دوم: مبانی فقهی مالکیت عمومی معادن ۹۳
- ۳-۲-۱- آشنایی با مباحث عامه و تصرف مواد معدنی ۹۳
- ۳-۲-۱-۱- الهام از قرآن ۹۳
- ۳-۲-۱-۲- برخورداری ملی از معادن ۹۴
- ۳-۲-۲- حکم مالکیت عمومی معادن ۹۶
- ۳-۲-۳- مدیریت حاکم اسلامی بر معادن ۱۰۳
- ۳-۲-۴- معادن انفال در عصر غیبت و مقهوریت ائمه(ع) ۱۰۴
- ۳-۲-۴-۱- بحث روایی ۱۰۴
- ۳-۲-۴-۲- فتاوی فقهای شیعه مبتنی بر اباحه تصرف در معادن انفال در عصر غیبت کبری ۱۰۵
- ۳-۲-۵- تعطیل شدن عملی حکم مباحات عامه از خسارات غیبت امام معصوم(ع) ۱۰۷
- ۳-۳- بخش سوم: مبانی فقهی مالکیت دولتی معادن ۱۰۹
- ۳-۳-۱- گستره حقوقی مالکیت دولت اسلامی بر منابع طبیعی ۱۰۹
- ۳-۳-۲- فلسفه مالکیت دولتی ۱۱۰
- ۳-۳-۱- توازن اقتصادی مستلزم مدیریت و نظارت حاکمیت است ۱۱۱
- ۳-۳-۲- اقتصاد سیاسی اسلام ۱۱۱

- ۳-۳-۲-۳- فلسفه مالکیت دولتی از دیدگاه شهید صدر(ره) ۱۱۳
- ۳-۳-۳- مستندات قرآنی مالکیت دولتی بر انفال و معادن ۱۱۳
- الف) آیه نخست سوره مبارکه انفال ۱۱۳
- ب) آیه ۱۲۸ سوره مبارکه انفال ۱۱۶
- ج) آیه ۷ سوره مبارکه حشر ۱۱۷
- ۳-۳-۴- مستندات روائی حاکمیت امام بر انفال ۱۲۰
- طرح یک سوال ۱۲۴
- اعلام حکومت توسط فقیه جامع الشرایط با سیره عملی ائمه(ع)تناقضی ندارد ۱۲۵
- ۳-۳-۵- آراء فقهی مبنی بر اثبات مالکیت امام معصوم(ع) و حاکم اسلامی بر انفال ۱۲۷
- ۳-۳-۶- تقسیم بندی آراء فقهای شیعه در رابطه با مالکیت معادن ۱۳۳
- مقتضای مالکیت دولت اسلامی بر معدن ۱۳۴
- حکم اول (حق مدیریت مستقیم و نظارت بر درآمد معدن) ۱۳۴
- حکم دوم (استیفای حق سادات فقیر از موسسات مربوط به بیت المال) ۱۳۴
- حکم سوم (خلع ید شاغلان نالایق) ۱۳۴
- حکم چهارم (حق اقطاع دهی) ۱۳۵
- بحث اقطاع معادن از سوی دولت اسلامی ۱۳۵
- ۳-۳-۷- مالکیت ولی فقیه بر انفال در عصر غیبت کبری ۱۳۶
- ۳-۳-۷-۱- نیابت فقیه در عصر غیبت کبری ۱۳۷
- ۳-۳-۷-۲- انتقال حقوق ائمه به نواب عام در عصر غیبت کبری ۱۳۷
- ۳-۳-۷-۳- ابزارهای مالی حکومت ولی امر مسلمین در عصر غیبت کبری ۱۳۸
- ۳-۳-۷-۴- جاودانه بودن احکام اسلامی تا قیامت ۱۳۹
- ۳-۳-۷-۵- فتاوی فقهی مبنی بر نظارت مستمر حاکم اسلامی در بهره برداری انفال ۱۴۰
- فصل چهارم: خمس معادن**
- ۴-۱- جایگاه خمس و اهمیت آن ۱۴۴

- ۱۴۴-۱-۱-۴ قرآن.....
- ۱۴۶- منظور از سهم خدا چیست؟.....
- ۱۴۸-۲-۱-۴ روایات.....
- ۱۵۳-۲-۴ مصادیقی از مواد معدنی مورد وجوب خمس.....
- ۱۵۶-۳-۴ اعتبار یا عدم اعتبار نصاب در وجوب خمس معدن.....
- ۱۵۷-۴-۴ تعیین نصاب خمس بعد از کسر هزینه.....
- ۱۶۳-۵-۴ لزوم یا عدم لزوم تفحص از حد نصاب.....
- ۱۶۵-۶-۴ نصاب معدن قبل یا بعد از فرآوری مواد معدنی.....
- ۱۶۸-۷-۴ نصاب معدن شراکتی.....
- ۱۷۱-۸-۴ نحوه محاسبه خمس.....
- ۱۷۱-۱-۸-۴ یک نوع ماده معدنی.....
- ۱۷۲-۲-۸-۴ چند نوع ماده معدنی.....
- ۱۷۵-۹-۴ در تحصیل نصاب معدن فرقی بین انواع معادن نیست.....
- ۱۷۵-۱-۹-۴ معدن واقع در اراضی مباح یا مملوک.....
- ۱۷۵-۲-۹-۴ معادن واقع در زیر آب.....
- ۱۷۶-۳-۹-۴ معادن واقع در اراضی مفتوح العنوه.....
- ۱۷۷-۴-۹-۴ حکم خمس معادن غصبی.....
- ۱۷۹-۵-۹-۴ حکم خمس معادن اجاره ای.....
- ۱۸۰-۱۰-۴ وجوب خمس بر کلیه معادن و بهره برداران.....
- ۱۸۵- منابع و مآخذ.....

مواد اولیه و ثروت های معدنی موجود در خشکیها، تأثیر و اهمیت زیادی در زندگی اقتصادی بشر دارند. در حقیقت زمین و ثروت های معدنی، مایه اصلی کلیه اشیاء و ثروت های مورد استفاده بشر می باشند. از این رو صنایع استخراجی اساس صنایع را تشکیل می دهد.

از سوی دیگر مالکیت با نماد تصرف انسان ها در اشیاء، یکی از ملزومات زندگی اجتماعی است که همواره به عنوان یکی از مرزهای معنوی، مورد توجه و اقدام جوامع بشری بوده و در ادوار مختلف تاریخی بسیاری از رفتارهای اجتماعی ملت ها را تعریف و توجیه نموده است. از سوی دیگر شناور بودن تعریف مالکیت در فرهنگ ها، ادوار و جوامع مختلف، دلیل اعتباری بودن این پدیده اجتماعی است.

در مسأله تملک، حقیقت آن است که هیچ یک از اشیاء، کاملاً حاصل آفرینش و عمل افراد نیست، بلکه همه چیز، اولاً و بالذات، حاصل آفرینش بدیع الهی و نتیجه استقرار حکیمانه در جایگاه تکوین و مبنی بر نظام عمومی آفرینش خاص خود می باشد.

لذا « مالکیت حقیقی منحصر به خالق یکتاست، و حق تصرف یا مالکیت سایرین محدود به حد و مرز تعریف شده در شرایع و حیانی است»^۱

در این میان مالکیت پیامبران و ائمه معصومین «ع» (اوصیای انبیاء) به دلیل قرار گرفتن در موقعیت خاص خلیفه الهی زمین و احراز درجه حجه الهی در طول مالکیت الهی قابل تعریف است، به این معنا که ایشان به اذن خاص الهی، قادر به تصرف تکوینی در اشیاء بوده اند و خداوند این تصرف مآذون را، نشانه آشکار و کاشف صدق ادعای اتصال به منشأ غیبی برای ایشان قرار داده است. این «معجزه مالکانه» نیازی به علل و اسباب مالکیت متعارف بشری ندارد و یگانه حد و مرز آن صدور اذن و رضای الهی است.

قابل توجه است که آن حضرات شخصاً و از نظر رفتار اجتماعی، تابع و تسلیم حدود مرز شرعی تعریف شده در شریعت خود بوده اند و تصرفات تکوینی ایشان صرفاً در رابطه با عمق رسالت و توسعه هدایتگری آنهاست.

^۱ - سعیدی، جعفر، سروش قلم (مجموعه مقالات آیت الله محمد محمدی گیلانی)، ص ۵۳۹

طرح تحقیق

۱- تعریف موضوع

انفال در دیدگاه فقهای امامیه شامل موارد متعددی می شود که از جمله مصادیق آن معادن است بر خلاف شافعیه که انفال را به معنای غنائم جنگی و نیز به معنای سهم افزون بر سهم بدست آمده از غنیمت که امام یا امیرمسلمانان به جنگجویان ممتاز خود می دهد می دانند. از جمله مباحث مهم فقهی حقوقی شناخت جایگاه معادن واحکام فقهی مربوط به آن است که در ابتدا لازم است با اقسام مالکیت وفروعات آن آشنا شده و سپس معدن و اقسام آن را بشناسیم. یکی از مسائل مهم فقه حکومتی با توجه به اهمیت اقتصادی معادن به عنوان یکی از اهرمهای شاخص در تأمین نیازهای انسان ها و اساس کالاها و زیرساخت های ثروت کشور، مسأله ی خمس معدن و دیدگاه های مربوط به آن است. اهمیت دیگر بررسی احکام معادن بدین جهت است که در کشور ما، معادن بسیار ارزشمند و درآمدزا، مانند نفت، گاز، آهن، مس و... در اختیار حکومت اسلامی است و این ذخایر ملی، بسان دیگر کشورها، زیر نظر دولت اداره می شود. این تحقیق می کوشد تا با بررسی و تطبیق اقوال فقهای امامیه و شافعیّه در زمینه ی احکام اسلامی انواع معادن ونحوه ی مالکیت شرعی آنها به تحلیل دقیقی از حکم واقعی شارع مقدّس در مبانی فقهی بهره برداری قانونی معدن دست یابد و با تبیین احکام فقهی مترتب بر معادن به رفع ابهام از پاره ای از مسائل و موانع موجود در وجوه تملک و احیاء معادن امروزی بپردازد.

۲- سابقه تحقیق

با بررسی وجستجو در بین کتاب ها، پایان نامه ها و مقالات به چاپ رسیده در مجلات علمی پژوهشی در باب احکام و مالکیت معدن در فقه امامیه و شافعیّه به نتایج زیر رسیدیم:

- کتاب تألیفی در این زمینه یک مورد به نام «احکام فقهی و حقوقی معادن» نوشته ی آقایان محمد امامی کاشانی و حسین مهرپور (سال ۱۳۶۹) وجود دارد. این کتاب احکام مترتب بر معدن را صرفاً از دیدگاه فقهای متقدم شیعه بیان می کند.